

**ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA XIZR OBRAZINING POETIK
KO`RINISHLARI («G`aroyib us-sig`ar» misolida)**

Tirkasheva Muxlisa

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

2-bosqich magistranti. Tel: +998975780198

E-mail: tirkashevamuxlisa695@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada g`azal mulking sultoni Alisher Navoiyning Mukammal asarlar to`plamiga kiruvchi “G`aroyib us-sig`ar” devonidagi g`azalarda Xizr obrazining qo`llanilishi va unung poetic ifodalariga atroflicha to`xtalib o`tilgan. Mazkur devonda Xizr obraziga 28 marotaba murojaat etilgani va har bir o`rinda o`ziga xos original ma`nolar ochilganligi haqida so`z borgan.

Kalit so`zlar: Xizr, Xizri rah, “Xizri xat”, Xizrifarruxpay, suchashmayi hayvon, obihayvon, Xizr obrazi genezesi, “Hayoti jovidoniy”

O`zbek klassik adabiyotidagina emas, balki jahon mumtoz adabiyotida ham chuqur ildizlarga ega bo`lgan diniy-mifologik obraz - Xizr obrazi talqini va etimologiyasi haqida, poetic vazifalari to`g`risida ko`pgina ilmiy tadqiqot ishlari, ilmiy maqolalar yozildi. Jumladan, F. Nurmonov «Xizr obrazi genezisi va uning o`zbek folkloridagi talqini», «Xalq poetic ijodida Xizr obrazining badiiy talqini»bmi, N. Tilakovaning «Folklor va mumtoz asarlarda Xizr obrazining talqini» maqolasi va f.f.d.,U. Qobilovning «Alisher Navoiy she`riyatida Xizr obrazi badiiy talqiniga doir» maqolalari kabi ishlarni va shunga o`xshash bu g`ayb ilmi sohibi bo`lgan Xizr siymosi haqidagi turli diniy hamda folkloristik qarashlar ochib berilgan ilmiy urinishlarni keltirish mumkin.

Xizr obrazini tanlangan - mumtoz adabiyotda yoki deyishimiz mumkinki, xoslar adabiyotida qo`llash mumkin bo`lgan ma`nolar qanchalar yuqori darajada bo`lmasin, xoh u tasavvufiy, xoh u diniy yoki dono xalqimiz qarashlari jihatidan ham Alisher Navoiy ijodida ularning barchasini qamrab oladigan ko`p o`rinlarda mazkur adabiy dahodan o`zgasida uchratish mumkin bo`lmagan qo`llanishlarni topa olamiz(o`rinlarni uchratishimiz mumkin). Xizr obrazi orqali turfa xil jozibador poetic ifodalar yaratganlarki, birgina «Xazoyin ul-ma`oniy» kulliyotidagi «G`aroyib us-sig`ar» devonining o`zida 28 marotaba murojaat etgan va 28 xil betakror poetic jilvalanishlarni baytlarda namoyon bo`lganligini kuzatishimiz mumkin: Alif harfining ofatlarining ibtidosi «G`aroyib»din 5-g`azal 6-baytida; 9-g`azal 6-baytida; 16-g`azal 6-baytida; 24-g`azal 6-bayti; Bye harfining balolarining bidoyati «G`aroyib»din 57-g`azal 5-bayt; Tye harfining torojgarlarining tamoshasi «G`aroyib»din 74-g`azal 1-bayt; Hye harfining parivashlari parvozi «G`aroyib»din 101-g`azal 3-bayt; Rye harfining

ra`nolarining rustoxyezi «G`aroyib»din 165-g`azal 3-bayti; Sin harfining siyminbarlarining savdosi» G`aroyib»din 225-g`azal 3-bayt; Shin harfining sho`xlarining shamoyili «G`aroyib»din 249-g`azal 6-bayt; Zod harfining zamyuronbo`ylarining ziyosi «G`aroyib»din 278-g`azal 1-bayt; Qof harfining kofirlarining kamoli «G`aroyib»din 332-g`azal 6-bayt; 334-g`azal 5-bayt, 359-g`azal 3-bayt; Lom harfining lu`batlarining latoyifi «G`aroyib»din 370-g`azal 6-bayt, 384-g`azal 5-bayt, 387-g`azal 6-bayt; Mim harfining mahublarining malohati «G`aroyib»din 403-g`azal 5-bayt; Nun harfining nozaninlarining nozi «G`aroyib»din 488-g`azal 8-bayt; Vov harfining vallohiyyat afzonlarining vaqoyillari «G`aroyib»din 512-g`azal 2-bayt; Hye harfining humoyunvashlarining halokangizlig`lari «G`aroyib»din 526-g`azal 3-bayt, 529-g`azal 1-bayt, 542-g`azal 7-bayt; Yo harfining yag`moyillarining yuz ko`rguzmaklari «G`aroyib»din 577-g`azal 4-bayt, 629-g`azal 6-va 8- baytlarda goh sufiyona, goh xalqona va ba`zi o`rinlarda faylasufona jihatdan Xizr obrazining mohiyatini ochib berishda o`ziga xos va originallikni yuzaga keltirgan va misralarda o`z maqsadiga erishgan. Chunonchi, «Xizri rah», «nafs zulmati» - abadiy hayot suyi yashiringan zimiston, «Xizri xat», «Sabzi xurram», «Suchashmayi hayvon», «Jomi Jam», «Masihim obihayvoni», «Dudog` obihayvoni», «Hayoti jovidoniy», «Xizrifarruxpay», «Gunbadi xazro», «Xizri rahim» kabi jimjimador qo`llanishlar ijodkor dahosining o`zigagina xosligini anglatib turadi. Bu kabi purma`no va eng inja tamsillarni o`z o`rnida, ya`ni bayt ichida keltirib izohlanmasa ma`nifshon sandig`ini bizga ocholmaydi.

Ijodkor o`z g`azallarida ham ishqij majoziy, ham ishqij ilohiy ya`nikim, haqiqiy ishni tarannum etgan. Lekin shuni ham aytish kerakki, Navoiy tasavvufni anglagan va o`z asarlariga chuqur singdirgan. Bu jihatdan u shoirning g`azallarini ham diniy-tasavvufiy jihatdan, ham dunyoviy jihatdan tahlilga tortish o`rinli va haqli bo`ladi. Jumladan, quyidagi bayt «G`aroyib us-sig`ar» devonining Alif harfining ofatlarining ibtidosi «G`aroyib»din 5-g`azal 6-baytidir. Bu g`azal butunicha hamd ruhida bo`lib, Olloh vasf etiladi.

Navoiy nafs zulmotig`a qolmish,

Sen o`lmay Xizri rah chiqmoq ne, yoro?!

7 baytli g`azalning 6 bayti-maqta qismida lirik qahramon o`zining holatini ham yaratguchi «Iloho, podshoho»ga «Navoiy nafs yo`lida zulmotga-qorong`ulikka qoldi, sen menga yo`l boshlovchi Xizr bo`lmay nima, ey yor. Bu zulmatdan chiqishimda faqatgina sensan to`g`ri yo`l yoki «Navoiy nafs yo`lida zulmotga-qorong`ulikka qoldi, sen menga yo`lboshlovchi Xizr bo`lmasang bu zulmatdan chiqish qayda menga» (rah-yo`l ma`nosida kelgan) deydi va bu dunyoning moddiy va nafsning qorong`u yo`lida adashganligini va asl haqiqatni ya`ni Olloh yo`liga qaytishda Xizrning yo`lchi bo`lishi yoki Xizr kabi zulmatdan haqiqatni topishi ifodalanyapti va Hazrati Xizr bilan bog`liq go`zal poetik manzaralarni gavdalantiryapti. Chunonchi , ba`zi manbalarda Xizr

odamlarda Allohga boʻlgan eʼtiqodni qoʻllab turish uchun Iso, Ilyos va Idris singari abadiy hayot ato etilgan. ... har yili haj qiladi, juma kunlari Makka, Madina va Quddus sh.laridagi masjidlarda namoz oʻqiydi...., yordamga keladi, deb sifat berilgan. Qurʼoni karimning «Kahf»surasida : .»*Bas, bandalarimizdan bir bandani topdilarki, Biz unga Oʻz dargohimizdan rahmat ato etgan va Oʻz huzurimizdan ilm bergan edik*» deyilgan (1.Qurʼoni karim. 204-205-betlar). Xizrga xos muhim sifatlardan yana biri uning homiyligi, qiynalgan, adashgan kishilarga yoʻl koʻrsatishi, yordam berishidir. Bundan tashqari shoir oʻzining «Tarixi anbiyo va hukamo» asarida keltirgan «Xizr a.s.ni mursal debdurlar. Zulqarnayn hayvon suyi xiyoli bila zulumatqa kirgonda Xizr a.s. ani boshlab kirdi va derlarkim, Ilyos a.s. dogʻI bila edi»Ul suvni Tengri Taolo bu ikkovga nasib qildi va Zulqarnayn mahrum yondin. Va baʼzi debdurlarkim, haq taolo Xizr a.s. ga ilmi ladunni nasib qildi va hayvon suyi iborat ondin» kabi diniy tafsilotlarga ham ishora boʻla oladi.

Bu bayt tahlilida oʻrni kelganda aytish joizki, Ozarbayjon olimi M.Saidov Xizrni turkiy tilli xalqlarga taalluqli timsol deydi. Uningcha, Xizr yoʻlda qolgan, adashganlarga yordam beradi...Tilshunos olim N.Husanovning qayd etishicha, «Xizr matnlarda «hamkorlik qiluvchi, hamroh, avliyo, yoʻl koʻrsatuvchi,»mangu tirik ustoz» kabi maʼnolarni ifodalaydi» degan ilmiy faktlari ham bayt maʼnosining yana-da yaqqol ochilishiga dastak boʻladi.

Alisher Navoiy yuqori oʻrinlarda keltirib oʻtganimizdek badiiy adabiyotning poetic qoʻllanishlaridagi har bir kashfiyotida ham falsafiy,ham diniy,ham folkloristik jihatlarining maʼnoviy mavjudliklarini nazardan chetda qoldirmaydi.

Soʻzimizning isboti sifatida «Gʻaroyib us-sigʻar» devonining Yo harfining yagʻmoyillarining yuz koʻrguzmaklari «Gʻaroyib»din 629-gʻazal 8-baytdagi Xizr siymosining maʼno ifodasiga toʻxtalib oʻtamiz:

Yuz Xizr umridin ortugʻroqdurur ming jon berib

Bir qadam qoʻymoq, muyassar gar boʻlur, jonon sari.

Baytda zohiran «Agar mingta jon berib jonon sari bir qadam qoʻymoqqa muyassar boʻlsam, yuz Xizr umridin ortugʻroqdir» deb goʻyo majoziy ishq yaʼni oshiqning mashuqaga ishq tavsiflanyotgandek ,biroq botinan tasavvufiy- irfoniy jihatdan talqinida esa bayt mazmuni ilohiy ishqqa koʻchadi. Bu tasavvufiy mazmunda Vahdat maqomi deyish mumkin. Mumtoz adabiyot badiyatiga koʻra Vahdat asl yatargan Olloh bilan ruhiy-maʼnaviy, qalban birlashishdir. Shu jihatdan yondashganda baytda Xizr obrazining hatto Qurʼonda keltirilgan favqulodda ilm sohibi-solih banda, donishmand yoki doimo yashillik , hamrohlik, yoʻlboshlovchilik kabi xususiyatlari emas aynan oʻsha abadiy hayot suvi - obi hayvon, hayoti jovidoniy, suchashmayi hayvon sohibi ekanlik xususiyatlariga urgʻu berilib, “yuz abadiy hayotga ega mingta jonni berib jononga yaqinlashmoq”ni afzal koʻryapti. Lirik qahramon zohidlik darajasiga koʻtarilgan boʻlib, u Ollohn sevishdan boshqa jamiki narsalarni rad etib, uni

hech bir tama- manfaat ko`zlamay, uni mutlaq sevish- oshiq ma`naviy hayotining mohiyati ekanligini ifodalamoqda. Chunki Xizrga abadiy hayotni ham, barcha tirik jonni ya`nikim, o`sha baytdagi ming jonni ham «Jonon»ning o`zi berishi ma`lum. Aynan Xizr obrazining yana bir o`ziga xos xususiyatini ya`ni , Qur`oni karimning «Kahf» surasidagi Xizr a.s.ga berilgan Olohning in`omiga ishora bor : ««bandalarimizdan bir bandani topdilarki, Biz unga O`z dargohimizdan»O`z huzurimizdan ilm bergan edik». Bu jihatdan Xizr motivining «abadiy ilm sohibi, abadiy hayot sohibi»- tunganmas ilm va tunganmas hayot kabi nisbatlari poetik qo`llanishda asosiy mazmunda nazarda tutib qo`llanangan.

Samoviy siymo - Hazrati Xizr obrazining birgina baytda qanchalar keng ma`noda qo`llanilishi Navoiy dahoisining beqiyos ijodiy fikratining qay darajada ekanligini bu kabi original poetik manzara yaratganligidan bilishimiz mumkin. Jumladan, quyida keltirilajak baytda ham, ya`ni Zod harfining zamyuronbo`ylarining ziyosi «G`aroyib»din 278-g`azal 1-bayt:

**Jong`a zulfung tobidin ul la`li xandondur g`araz,
Xizrg`a zulmat tilardin obi hayvondur g`araz.**

Baytda bir qarashda oshiq yigitning mahubasiga bo`lgan muhabbati tasvirlangan «Qora sochlarining firoqiga chidashimdan maqsad oxiri u jilmaygan lablaringga yetish» va ikkinchi misradagi tamsil esa «Xizrga u zulmat shahriga kirib mashaqqatlariga chidashdan maqsad hayot suviga erishish» dek ifoda ko`zga tashlanadi, ammo kalom ilmi gulzorining bog`boni bo`lgan Alisher Navoiy o`z baytlarini tasavvufning ma`nolar jilosiga ko`milgan istilohlari bilan bezaydi, ya`ni zulf, la`l so`zlarni qo`llab ko`ringandan butlay boshqacha va chuqur ma`nolar joylaydi va o`z ifodasiga Xizr bobo bilan bog`liq diniy-tarixiy tamsilni tizib ulkan ma`nolarga boy go`zal ifodalarni gavdalandiradi. Chunonchi, tasavvufona mazmuni izohlashda *zulf* istilohiga biroz to`xtalamiz. Zulf yorning sochi, gisu, kokil shakllarida ham uchraydi. Zulf majozan moddiy olamni anglatib, mutlaq jamolni- vahdatni yashiruvchidir. Yana shuni keltirishimiz mumkinki, zulf “...олам Оллоҳ жамолини ўзида намоён қилувчи кўзгу, айни чоғда, хилма-хил нарсаларнинг сон-саноқсиз суратлари ортига яширувчи пардадир. Айтилганлардан келиб чиқилса, сочининг мазкур таърифини шундай тушуниш мумкин: Зулф Ҳақнинг лутф ва қаҳр сифатлари билан тажаллий қилишидирки, улар Ҳақнинг, Ҳақ жамоли бирлигининг яширин қолиши сабабчиларидир”¹. Bundan tashqari yuz yorug`lik, zulf qorong`ulik tisolidir.

Zulf mumtoz poetikada yo`l ma`nosida ham kela oladi. Bu jihatdan uzun yo`l va qorong`u tun, yo`lchi ko`ngil-jon majozlarini chiqarish mumkin.

¹ Abdulhamid Qurbonov. Ikki maqola: Zulf-sufiyona istilohda olam ramzi. kh-davron. 2018.

La`l-tasavvufona istilohda yorning so`zi va haqiqiy mashuq, yani Olloh vasliga yetishish, tiriltiruvchi rahmoniy nafas – jon va fayz bag`ishlovchi kabi poetic mazmunlarni ifodalaydi. “Лабнинг иккиламчи маъноларда Масихнинг жонбахш нафасига менгзалиши эса ҳар томондан санъаткорлик намунаси саналади. Лаъл тасвирда лабни ифода этар экан, лабнинг ички маъносига ҳам эътибор бериш талаб этилади. Лаб - ботиний маънода мавжудодга вужудий файз етказувчи раҳмоний нафас, ундан мақсад эса илоҳий каломдир. Бунда калом илоҳиёт оламидан нозил бўлган сўзларни англамади”².

Baytdagi Xizr obraziga qaytadigan bo`lsak, birinchi misradagi *zulfing tobi* va *la`li xandon* ikkinchi misradagi *Xizr*, *zulmat tilamoq*, *obi hayvonlar* bir biriga betakror tamsil-majozlilikni namoyon etyapti. Asosan, la`li xandon ko`yida qorong`u va uzun yo`lda yordamga, to`g`ri yo`lga muhtoj chunki yo`lning oxirida abadiy husn , vahdatga yetishmoq kerak:abadiy hayot sohibi, so`ngsiz ilmi sohib Xizr maqsadiga erishganidek. Shu jumladan «*Xizr a.s.ni mursal debdurlar. Zulqarnayn hayvon suyi xiyoli bila zulumatqa kirgonda Xizr a.s. ani boshlab kirdi va derlarkim, Ilyos a.s. dog`l bila edi*»*Ul suvni Tengri Taolo bu ikkovga nasib qildi va Zulqarnayn mahrum yondin. Va ba`zi debdurlarkim, haq taolo Xizr a.s. ga ilmi ladunni nasib qildi va hayvon suyi iborat ondin*”³ kabi diniy tafsilotlarga urg`u berilgan.

Bu keltirganlarimiz bilan ummonga shung`igan g`avvosning u yerdan nishona sifatida ko`targani uch, to`rt marvarid holatida qolmoqdamiz. Xulosa o`rnida bizga ma`lum bo`ladiki, Alisher Navoiyning ijodiy ummonidagi birgina mursaliy Xizr obrazining behisob diniy, falsafiy,majoziy,ba`zan tarixiy ma`no-mazmundagi qo`llanishlar har birida o`ziga xosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to`plami. Uchinchi tom. G`aroyib us-sig`ar. - Toshkent: Fan, 1987. - 16-bet(414 bet)
2. Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo»»16-bet.
3. Abdulhamid Qurbonov. Ikki maqola:Zulf-sufiyona istilohda olam ramzi»kh-davron.uz.2018.
4. Fozilov E. I. tahriri ostida Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati, O`zbekiston SSR Fan nashriyoti 2- va 3-jild.
5. Latipova Mamlakat, Rahmonov Erkin, Rahmonov Vahob. Mumtoz asarlar lug`ati. - Toshkent: Akademnashr, 2019.- 542 b.

² U.Qobilov. Alisher Navoiy she`riyatida Xizr obrazi badiiy talqiniga doir. (Maqolasi). 2023. 15 b.

³ Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo.16-bet.

6. Qobilov Usmon. Alisher Navoiy she`riyatida Xizr obrazi badiiy talqiniga doir. (Maqolasi). - 2023. - 15 b.
7. Qur`oni karim. 204-205-betlar
8. Qissasi Rabg`uziy. II kitob. 68-bet.
9. Miroti ushshoq(“Oshiqlar ko`zgusi”) - sufiyona ishtilohlarning izohli lug`ati.
10. Tilakova Nafosat. Folklor va mumtoz asarlarda Xizr obrazining talqini(maqola). – Qarshi: Scientific Journal Impact Faktor, 2021. – 912-918-betlar.
11. Shokirova Hilola. Bir g`azal sharhi. - Toshkent: conferencepublication.com. 2020. - 302-304- betlar.